

BIJNA HONDERD JAAR HH&T

Marga Coesèl, *Fr. Halsplantsoen 30, 1399 EW Muiderberg*

In 1899 verscheen de eerste druk van de **Geïllustreerde Flora van Nederland**, geschreven door de beide amateurbiologen E. Heimans en Jac. P. Thijssse. Deze nieuwe Flora, die speciaal bedoeld was voor beginners en amateurs, week af van de bestaande flora's, zoals de **Schoolflora van Nederland** van H. Heukels, door het feit dat de Flora van Heimans en Thijssse geheel geïllustreerd was en dat de determinatiemethode berustte op eenvoudig waarneembare kenmerken van de gehele plant. De tweede druk, waarbij de hulp werd ingeroepen van de vakbioloog H. Heinsius, was gebaseerd op een wetenschappelijk systeem, maar de Flora bleef toegankelijk voor mensen met een geringe kennis van de botanie. Van de Flora van Heimans, Heinsius en Thijssse, ook wel de "HH&T" genoemd, verschenen nadien regelmatig nieuwe edities, want voor zowel de HH&T als de "Heukels", die steeds wetenschappelijker van karakter werd, bleek een ruime markt te bestaan.

Na de dood van E. Heimans in 1914 nam diens zoon, de latere hoogleraar J. Heimans, zijn plaats in de redactie van de **Geïllustreerde Flora** over. Na het overlijden van Thijssse in 1945, rustte het redactiewerk voornamelijk op de schouders van de "jonge" Heimans, hoewel hij in de loop der jaren wel steun kreeg van o.a. Kloos, Kruseman, Reichgelt, Kern en Wilcke. De 22e druk van de **Geïllustreerde Flora van Nederland** verscheen in 1983, een aantal jaren na de dood van J. Heimans. Er leek aanvankelijk niemand bereid en in staat de HH&T aan te passen aan de kennis en de eisen van deze tijd.

Dankzij J. Mennema ligt er nu toch een 23e druk van de **Geïllustreerde Flora van Nederland**, in een geheel hernieuwde versie.

Marga Coesèl tijdens de presentatie van de 23e druk in de Botanische Tuin van Leuven, België (foto: A. van Loon).



Wie honderd jaar geleden op het idee kwam om planten te determineren, had het bepaald niet gemakkelijk. Er bestonden in die tijd wel al enkele Flora's, zoals de drielidige Flora van Nederland van professor Oudemans (Oudemans, 1872-1874), maar dat was nog geen determinatiewerk in de vorm zoals wij die thans kennen. Wat meer in die richting en een stuk handzamer daarbij vergeleken waren de **Zakflora van Suringar** uit 1870 (Suringar, 1870) en de **Schoolflora van Nederland** van Heukels uit 1883 (Heukels, 1883),

die ontstonden uit een toenemende vraag vanuit het onderwijs

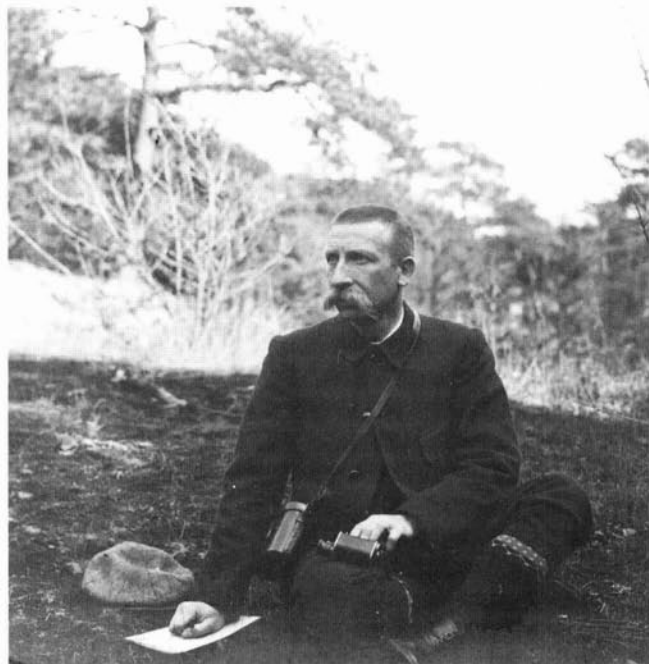
Om deze determinatiewerken te kunnen gebruiken was echter een behoorlijke voorkennis vereist. De Flora's zaten vol botanische termen en Latijnse namen, ze waren bovendien niet of nauwelijks geïllustreerd. Het determineren van planten was daarom voorbehouden aan de beter opgeleiden, middelbare scholieren en volwassenen die op de hoogte waren van termen als onderstandig en bovenstandig vruchtbeginsel.

DE FLORA VAN HEIMANS EN THIJSSE

Het idee dat de studie der natuur was voorbehouden aan een elite druiste volledig in tegen de opvatting van twee jonge onderwijzers en natuurliefhebbers, Eli Heimans (figuur 1) en Jac. P. Thijssse (figuur 2), die elkaar in het najaar van 1893 in Amsterdam hadden ontmoet. Heimans en Thijssse wilden hun liefde voor de natuur en het plezier dat zij zelf had-



FIGUUR 1. Eli Heimans (1861-1914)
(foto: eigendom Heimans en Thijsse Stichting).



FIGUUR 2.
Jac. P. Thijsse
(1865-1945) in 1910
op Lindenheuvel,
Bloemendaal
(foto: eigendom
Heimans en Thijsse
Stichting).

den in natuurstudie overbrengen op een groot publiek. Direct na hun kennismaking waren zij daarom begonnen aan een serie eenvoudige boekjes over gewone, inheemse planten en dieren, de bekende reeks "Van Vlinders, Bloemen en Vogels" (figuur 3), en in 1896 met een "tijdschrift voor natuursport", *De Levende Natuur*.

Aangespoord door het overweldigend succes van deze uitgaven, kwamen zij op het idee om speciaal voor jeugdige en onervaren plantenliefhebbers een Flora samen te stellen die gebaseerd was op gemakkelijk waarneemba-

re kenmerken van de plant, zoals de stand van de bladeren. Bovendien besloten zij dat hun Flora rijkelijk geïllustreerd moest zijn, van iedere plant minstens één afbeelding. Hoewel Heimans en Thijsse hun handen reeds vol hadden aan hun populaire boekjes en tijdschriftartikelen, speelden zij het klaar om in enkele jaren tijds een eigen Flora samen te stellen, die niet gebaseerd was op een van de bestaande werken; de 3400 figuurtjes hadden zij tijdens de middagpauze van het onderwijs zelf getekend (figuur 4).

In 1899 verscheen bij Versluys, die ook het andere werk van Heimans en Thijsse had uitgegeven, de eerste druk van de Geïllustreerde Flora van Nederland (HEIMANS & THIJSSE, 1899). Deze editie en alle volgende zijn aanwezig in de collectie van de Heimans en Thijsse Stichting te Amsterdam.

De eerste uitvoering van de Flora van Heimans en Thijsse was, vergeleken met de late-

tekenen en bijzonderheden te noteren. Zij werden er bovendien reeds in de eerste editie op gewezen geen zeldzame planten uit de grond te rukken. De Flora van Heimans en Thijsse week ook af van de bestaande Flora's door het veelvuldig gebruik van Nederlandse namen van planten in plaats van Latijnse. Vakbiologen hadden nogal wat bezwaar tegen het mengelmoeis van de op grond van morfologische danwel systematische criteria gekozen plantengroepen, maar de Flora voorzag wel duidelijk in een behoefte. Versluys, die voorzichtig met duizend exemplaren begonnen was, kon er spoedig een tweede, derde en vierde duizendtal laten bijdrukken, die al even snel over de toonbank gingen.

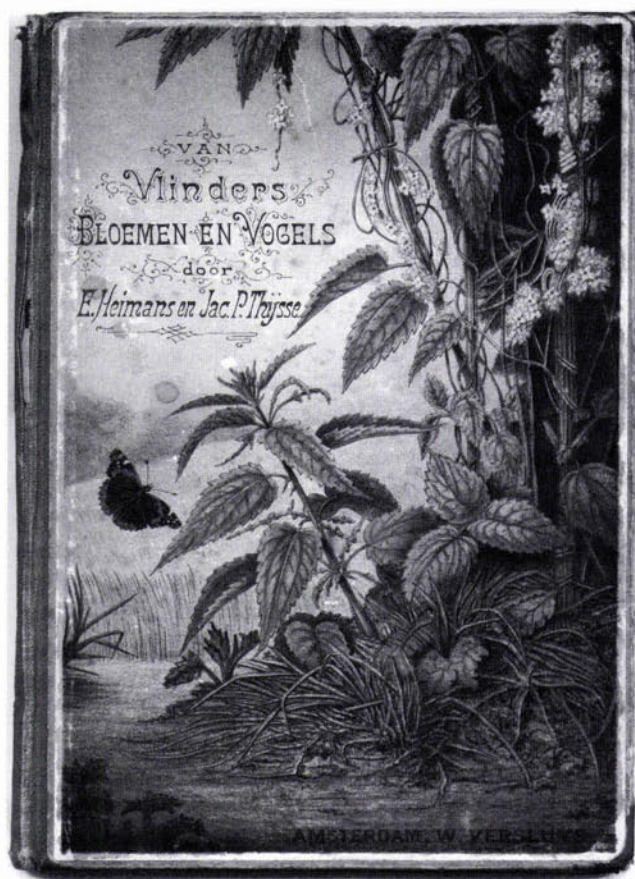
Eén van de eerste enthousiaste gebruikers was de destijds pas 13-jarige Theo Stomps, de latere hoogleraar in de botanie in Amsterdam, die al sinds zijn tiende ploeterde met de Flora van Suringar. De vader van Theo was bevriend met Thijsse. Stomps schreef een halve eeuw later: "Nooit zal ik het moment vergeten, het was in het voorjaar van 1899 en ik zat toen in de 2e klas van de HBS, waarop Thijsse achter ons aankwam en mij een boek onder de arm stopte met de woorden: 'Daar zul je gemakkelijker mee kunnen determineren dan met je oude Suringar'. En Thijsse had gelijk!"

Gesteld kan worden dat uitgeverij Versluys een belangrijke rol heeft gespeeld bij het succes van Heimans en Thijsse en dat de firma daarmee indirect een bijdrage heeft geleverd aan het ontstaan van het biologisch reveal rond de eeuwwisseling (BROUWER, 1958; COESËL, 1993). Willem Versluys, die in 1875 in Groningen een uitgeverij voor schoolboeken en andere pedagogische werken was begonnen, had zich in 1882 in Amsterdam bij het Oosterpark gevestigd.

Versluys was een vooruitstrevend man met een scherpe intuïtie voor talent. Hij durfde het aan de in die tijd omstreden Tachtigers uit te geven en hij had kennelijk ook een onbepoort vertrouwen in het werk van Heimans en Thijsse, dat al even nieuw en verfrissend was. De vrouw van de uitgever, Annetje Versluys-Poelman, een bekend feministe, speelde bij dit alles een belangrijke rol. Via uitgeverij Versluys kwamen Heimans en Thijsse in contact met Frederik van Eeden, de schrijver van *De kleine Johannes*. Het drietal raakte bevriend en er werden enkele gezamenlijke excursies georganiseerd (BROUWER, 1958). Uit dagboekantekeningen van Van Eeden blijkt hoezeer deze van die ongedwongen uitstapjes genoot.

re edities, nog opmerkelijk dun, maar wel reeds uitgevoerd in het karakteristieke formaat: oblong, de vorm van de schetsboekjes die de beide heren altijd op zak droegen (figuur 5). De Flora begon met de inmiddels klassiek geworden vraag: "Is uw plant een boom of heester?" De gebruikers moesten eerst uitmaken tot welke "biologische" groep hun plant behoorde, bijvoorbeeld water- of moerasplanten, klim- of stekelplanten, en zij konden daarna binnen deze groep verder determineren.

De lezers werden aangespoord planten te



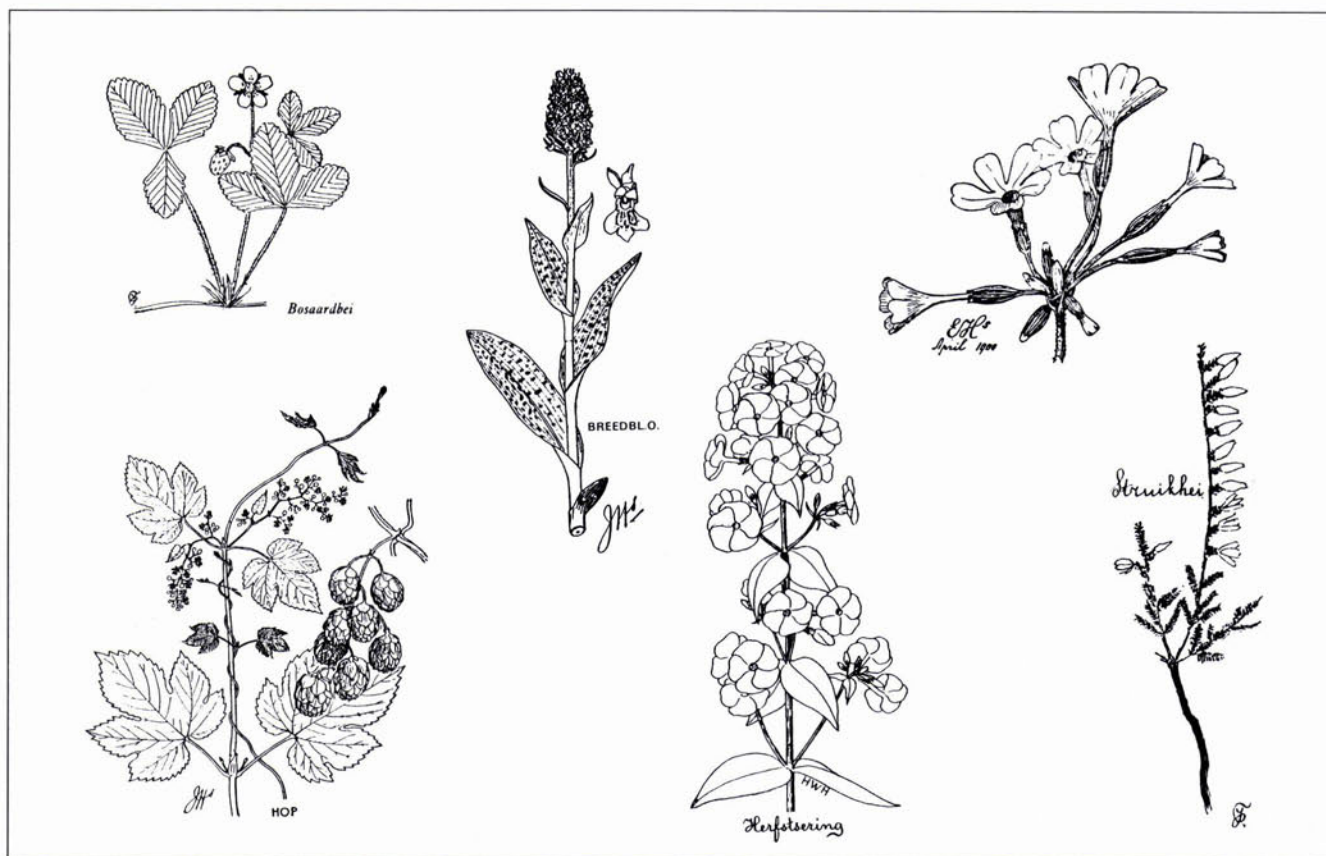
FIGUUR 3.
Omslag van de eerste
druk van "Van
Vlinders, Bloemen en
Vogels" uit 1894
(collectie B. Graats-
ma).

MEDEWERKING VAN HEINSIUS

In 1900 verscheen ook van Heukels een Flora met plaatjes, de "Geïllustreerde Schoolfloora voor Nederland" (HEUKELS, 1900); Heukels had de tekeningen overigens niet zelf vervaardigd. Heimans en Thijssen lieten zich door deze nieuwe Flora van Heukels niet weerhouden ijverig te werken aan een tweede druk van hun eigen Flora, waarbij zij de hulp inriepen van een vakbioloog, Hein Heinsius (figuur 6), een leerling van de beroemde professor Hugo de Vries.

In 1909 verscheen van Heimans, Heinsius en Thijssen een geheel omgewerkte en zéér uitgebreide druk. De nieuwe Flora, ook wel de HH&T genoemd, was bijna driemaal zo dik, bevatte ruim 5000 figuurtjes en vermeldde de officiële, door de Commissie voor Nederlandse plantennamen, in 1907 vastgestelde soortnamen (figuur 7).

Deze tweede druk was gebaseerd op een wetenschappelijk systeem, het systeem van Eichler, dat Heukels al in 1883 had toegepast (HEUKELS, 1883) en toen nog gloednieuw was.



FIGUUR 4. Enkele tekeningen van de hand van E. en J. Heimans, Jac. P. Thijssen en H.W. Heinsius, zoals opgenomen in de oude drukken van de HH&T.

Al kozen de auteurs van de HH&T nu voor een wetenschappelijke indeling van de Flora, zij hielden vast aan de oorspronkelijke opzet: determinatie met behulp van eenvoudig waarneembare kenmerken van de plant, zodat de Flora bruikbaar bleef voor mensen met een geringe kennis van botanie. De tweede druk noemde behalve wilde planten ook tuinen en kamerplanten, gaf korte beschrijvingen van lagere planten en er werd aandacht besteed aan bloembioogie, een specialisme van Heinsius.

In 1914, kort na de uitgave van de derde druk van de HH&T, stierf Eli Heimans volkomen onverwacht op een excursie in Duitsland (BROUWER, 1958). Zonder enige aarzeling besloot zijn zoon Jacob, die juist zijn doctoraal diploma biologie had behaald, de plaats van zijn vader in de redactie van de Flora in te nemen (COESL, 1993). In 1916 verscheen de vierde druk, waarin volgens de auteurs in vergelijking tot de derde druk sprake was van "enige niet onbelangrijke verbeteringen". Zo werden de kenmerken van de plantenfamilies vollediger en duidelijker aangegeven en verscheen de wetenschappelijke familienaam nu boven alle bladzijden.

Door de grote vraag naar Flora's, onder meer vanuit het middelbaar onderwijs, en door de toenemende kennis van de Nederlandse plantenwereld, waren regelmatig nieuwe drukken nodig. Sommige verschenen met slechts kleine verbeteringen, bij andere waren de wijzigingen aanzienlijk, zoals bij de zesde druk uit 1924. Daarin was volgens de redactie méér veranderd dan in alle vorige drukken sedert de tweede. Enkele determinatielijsten waren vereenvoudigd en er waren verscheidene nieuwe afbeeldingen gemaakt.

In de negende druk uit 1935 werd de Flora uitgebreid tot het héle Nederlandse taalgebied met het opnemen van planten uit het Vlaams-sprekende deel van België, iets waar Heukels nooit aan begonnen was.

Ook van Heukels' Flora's volgden ondertussen de nieuwe drukken elkaar op. Vanaf het begin van de jaren dertig had Heukels de steun gekregen van de florist W.H. Wachter en deze nam na de dood van Heukels in 1936 de bewerking van zowel de Beknopte als de Geillustreerde Schoofflora volledig op zich. Onder invloed van Wachter, net als Heukels een amateurbotanicus, kreeg de "Heukels" want zo bleef men de Flora noemen, een steeds wetenschappelijker karakter en werd het verschil met de "Heimans, Heinsius & Thijssse" steeds groter.



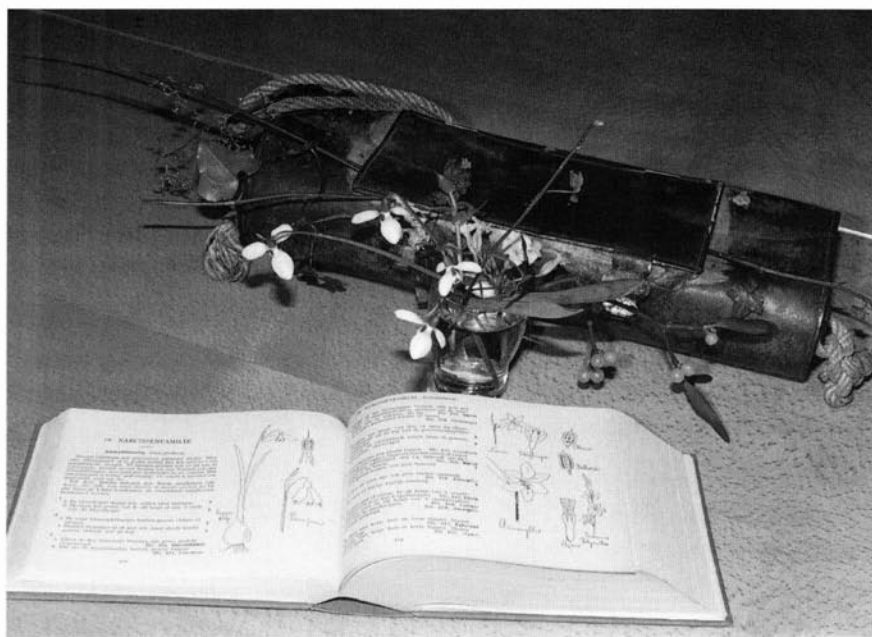
FIGUUR 5. De eerste druk van de HH&T, toen nog de Heimans & Thijssse, uit 1899, tezamen met botaniseertrommel (foto: H. van Halm; eigendom Heimans en Thijssse Stichting).



FIGUUR 6.
Hein W. Heinsius
(1863-1939) in 1895
(foto: eigendom
Heimans en Thijssse
Stichting).

In de elfde druk van Heukels' Geillustreerde Schoofflora uit 1934 was het systeem van Eichler vervangen door het meer moderne systeem van Wettstein. Een gevolg daarvan

was onder meer dat in de "Heukels" de dico-tylen (tweezaadlobbigen) vóór de monoco-tylen (eenzaadlobbigen) kwamen te staan, terwijl dat bij de HH&T net andersom was.



FIGUUR 7. Latere druk van de HH&T, tezamen met botaniseertrommel (foto: H. van Halm; eigendom Heimans en Thijsse Stichting).

DE HH&T IN OORLOGSTIJD

De twaalfde druk van de Flora van Heimans, Heinsius en Thijsse verscheen in 1942, in oorlogstijd, met medewerking van ir A.V. Kloos; Heinsius was enkele jaren daarvoor overleden. Op last van de bezetter had de uitgever de namen van Eli en Jacob Heimans, vanwege hun joodse afkomst, weggelaten van de omslag en titelpagina. Dit was extra tragisch gezien het feit dat de jonge Heimans voor deze Flora een gloednieuw hoofdstuk had geschreven over de in opkomst zijnde plantensociologie, met een determinatietafel voor plantengemeenschappen.

Jacob, die de rest van de oorlog doorbracht in verschillende concentratiekampen, werkte vanuit zijn gevangenschap nog zo goed en kwaad als mogelijk was aan de Flora mee. Het meeste werk kwam in deze periode echter neer op Thijsse, die na enige tijd wel hulp kreeg van de Amsterdamse bioloog G. Kruseman. In de oorlogsjaren was de belangstelling voor de HH&T zo groot dat er nog drie drukken werden vervaardigd; door de beperkte papiertoewijzing was de oplage beperkt.

Tijdens de hongerwinter in het laatste oorlogsjaar overleed Thijsse op 8 januari 1945. Zijn dood werd diep betreurd door natuurliefhebbers in Nederland. Het betekende ook een

grote schok voor de jonge Heimans, die kort na de bevrijding behouden met zijn gezin in het vaderland terugkeerde, maar hij twijfelde er geen seconde aan of hij zijn werk voor de Geïllustreerde Flora van Nederland wel zou voortzetten. Zijn benoeming in 1946 tot hoogleraar in de bijzondere plantkunde en genetika aan de Universiteit van Amsterdam deed zijn besluit niet veranderen (COESËL, 1993). Reeds in 1947 lagen de drukproeven voor de zestiende druk, die door Heimans met hulp van Kruseman en Kloos was bewerkt, gereed, maar het duurde in verband met de papierschaarste tot 1948 voordat deze uitgave in de winkels lag. De oplage van tienduizend exemplaren was in twee jaar uitverkocht: het publiek had kennelijk op de nieuwe "Heimans, Heinsius & Thijsse" zitten wachten.

DE HH&T BEHOUDT HAAR KARAKTER

Terwijl de door Wachter bewerkte Geïllustreerde Schoolflora van Heukels na 1942 niet meer dan ruim duizend afbeeldingen bevatte, werd de HH&T steeds rijker geïllustreerd: de zestiende druk telde zesduizend figuretjes. De verschillen tussen de Heukels en de HH&T werden ook in andere opzichten groter. S.J. van Ooststroom, die na de dood van Wachter in 1946 de bewerking van Heukels'

Flora had overgenomen, onderwierp de Geïllustreerde Schoolflora aan een grondige revisie, waarbij hij duidelijk voortging op de weg die Wachter was ingeslagen naar een meer voor wetenschappelijke doeleinden bestemde Flora. In 1956 verscheen de veertiende druk van de oorspronkelijke Schoolflora van Heukels onder de titel Flora van Nederland (HEUKELS & VAN OOSTSTROOM, 1956).

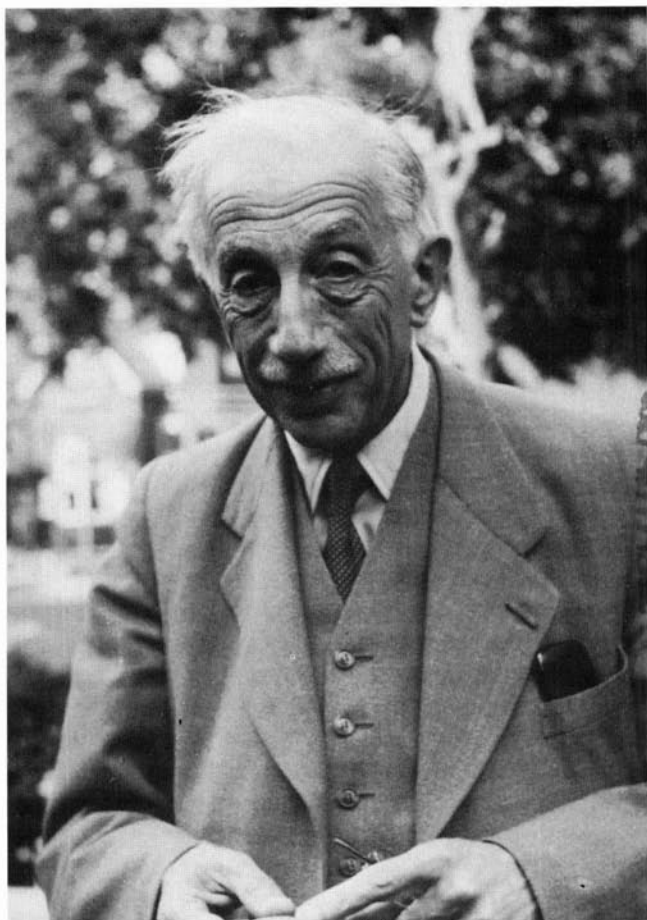
De HH&T veranderde ondertussen weinig. Hoewel er bij vrijwel iedere druk werd gemeld dat er sprake was van belangrijke verbeteringen in de tekst en de figuren, en de toenemende kennis op het gebied van plantengeografie en -sociologie in de Flora verwerkt werd, bleef de feitelijke opzet van de Flora na de tweede druk ongewijzigd. Veel planten stonden twintig drukken lang op hetzelfde paginanummer.

Heimans, die na de dood van Kloos, in 1952, naast de vaste medewerking van Kruseman, hulp kreeg van de floristen J.H. Kern en Th.J. Reichgelt, hield vast aan het uitgangspunt dat de Flora niet alleen een gids moest zijn voor het determineren van alle in Nederland en Vlaanderen voorkomende planten, maar ook een handboek dat de natuurliefhebber informatie moest geven over groeiplaatsen en levenswijze van planten.

Door sommige plantenkenneren werd neergekeken op het populair wetenschappelijke karakter van de "Heimans, Heinsius & Thijsse", maar voor zowel de Heukels/ Van Ooststroom als de HH&T bleek een ruime markt te bestaan.

De 21e druk van de HH&T verscheen in 1965. De uitgever had deze keer de oplage extra groot gemaakt, zodat men er jaren mee toe zou kunnen en Heimans wat meer tijd zou krijgen voor een revisie, maar het was natuurlijk niet de bedoeling dat het achttien jaar zou duren voor de 22e druk zou verschijnen. Het voornemen van Heimans om de Flora eens grondig te herzien viel toe te juichen, maar de opgave bleek te zwaar. De inmiddels bejaarde hoogleraar (figuur 8) die de Flora als zijn oogappel was gaan beschouwen, kon het werk moeilijk delegeren (COESËL, 1993). Het was in die tijd overigens ook niet makkelijk deskundige medewerkers te vinden die zin en tijd hadden om de Flora opnieuw te bewerken. Van de vaste medewerkers stierven ondertussen Reichgelt (1966) en Kern (1974). Gelukkig kwam de vakbioloog J. Wilcke de redactie versterken.

Het was onverstandig van Heimans dat hij in plaats van een aantal vernieuwingen door te



FIGUUR 8.
J. Heimans (1889-1978) in 1962 te Lochem
(foto: eigendom Heimans en Thijssse Stichting).

voeren, besloot om het aantal tuin- en kamerplanten in zijn Flora aanzienlijk uit te breiden, omdat hij van mening was dat de wilde flora zodanig verarmd was dat middelbare scholieren en andere amateurs even goed en veel gemakkelijker sierplanten konden bestuderen en determineren. Dit standpunt vond weinig waardering bij zijn collega's. De bewerkers van de oorspronkelijke Flora van Heukels beperkten juist het aantal sierplantsoorten en adventieven in de nieuwere drukken.

Heimans bleef tussen vele andere bezigheden door zwoegen aan de Flora. In september 1978, Heimans was toen al 89 jaar oud, leverde hij zijn aandeel van het werk bij de uitgever in. De Flora was in feite af, maar Heimans, die ruim 64 jaar aan de Flora had gewerkt, zou de verschijning van de 22e druk niet meer meemaken. Hij stierf in december 1978 (COESËL, 1993).

De 22e druk van de HH&T verscheen uitein-

delijk pas in 1983 gelijktijdig met een nieuwe, de twintigste druk van de Heukels, de door Van der Meijden, Weeda, Adema & De Joncheere geheel opnieuw bewerkte Flora van Nederland (VAN DER MEIJDEN *et al.*, 1983). Vanuit wetenschappelijke kring kreeg de "Heimans, Heinsius & Thijssse" kritiek vanwege de grote aandacht die in deze Flora aan sierplanten werd besteed en de verouderde wetenschappelijke opvattingen, maar de 22e druk van de HH&T bleek in de winkel goed te lopen. Joh. Bolman schreef in het Floranummer van Natura uit 1983 (BOLMAN, 1983A, 1983B), dat tot dat jaar naar schatting 300.000 exemplaren van de "Heukels" waren verkocht en 335.000 exemplaren van de "Heimans, Heinsius & Thijssse".

De Flora van Heimans, Heinsius en Thijssse bleef voor veel floraliefhebbers aantrekkelijker dan de Heukels, waarvan de twintigste druk weliswaar een stuk eenvoudiger geworden was dan de voorgaande drukken, maar

die toch vooral een gids bleef voor gevorderden en deskundigen. De HH&T daarentegen had, ondanks de veranderingen in de tabellen en de vele aanvullingen, vastgehouden aan het oorspronkelijke uitgangspunt van Heimans en Thijssse: determinatie met behulp van de gehele plant en niet alleen op grond van de bloemkenmerken, waardoor de Flora aantrekkelijk bleef voor beginners.

DE 23E DRUK

Het zag er aanvankelijk naar uit dat de 22e druk van de HH&T de laatste zou zijn. Er leek niemand bereid en in staat deze Flora aan te passen aan de kennis en eisen van deze tijd. Dankzij Jaap Mennema ligt er nu dan toch een 23e druk van de Geïllustreerde Flora van Nederland, in een geheel hernieuwde versie. In het licht van de hiervoor geschetste geschiedenis van deze unieke Flora is dit een buitengewoon heuglijk feit. Vader en zoon Heimans, Heinsius en Jac. P. Thijssse zouden vast en zeker trots op deze Flora zijn geweest.

LITERATUUR

- BOLMAN, JOH., 1983A. Honderd jaar Heukels-flora's (1883-1983). *Natura* 80 (7): 293-301.
- BOLMAN, JOH., 1983B. 85 jaar 'Geïllustreerde Flora van Nederland' (1899-1983) van E. Heimans en Jac. P. Thijssse. *Natura* 80 (7): 330-335.
- BROUWER, FOP. I., 1958. Leven en werken van Eli Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw. Wolters, Groningen.
- COESËL, M., 1993. Zinkvooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978): natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Verloren, Hilversum.
- HEIMANS, E. & JAC. P. THIJSSE, 1899. Geïllustreerde Flora van Nederland. Versluys, Amsterdam.
- HEUKELS, H., 1883. Schoolflora van Nederland. Noordhoff, Groningen.
- HEUKELS, H., 1900. Geïllustreerde Schoolflora voor Nederland. Noordhoff, Groningen.
- HEUKELS, H. & S.J. VAN OOSTSTROOM, 1956. Flora van Nederland. 14e druk. Noordhoff, Groningen.
- MEIJDEN, R. VAN DER, E.J. WEEDA, F.A.C.B. ADEMA & G.J. DE JONCHEERE, 1983. Flora van Nederland. 20e druk. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- OUDEMANS, C.A.J.A., 1872-1874. De Flora van Nederland. 3 delen. Tweede en vermeerderde druk. Funke, Amsterdam.
- SURINGAR, W.F.R., 1870. Zakflora. Handleiding tot het bepalen van de in Nederland wildgroeende planten in aansluiting met de werken der Ned. Botanische Vereeniging. Wolters, Groningen.